

ФОРМИ ПРОТИСТАВЛЕННЯ «ЦЕНТРУ» І «ПЕРИФЕРІЇ» У РОМАНІ «МОНАСТЫРКА» АНТОНІЯ ПОГОРЕЛЬСЬКОГО

У статті розглядаються особливості відображення дихотомії «центр-периферія» у романі «Монастырка» українського російськомовного письменника Антонія Погорельського. У статті доводиться думка, що роман «Монастырка» належить українській літературі, бо відображає українську духовну й культурну ситуацію першої половини XIX ст.

Ключові слова: ідентичність, центр, периферія, імперія, колонія.

В статье рассматриваются особенности отражения дихотомии «центр-периферия» в романе «Монастырка» украинского русскоязычного писателя Антония Погорельского. В статье доказывается мысль, что роман «Монастырка» принадлежит украинской литературе, поскольку отражает украинскую духовную и культурную ситуацию первой половины XIX в.

Ключевые слова: идентичность, центр, периферия, империя, колония.

The article discusses the features of the reflection of dichotomy “center-periphery” in the novel “Monastyrka” by Ukrainian Russian-speaking writer Anthony Pogorelsky. The paper proves the idea that the novel owns to the Ukrainian literature, because it reflects the Ukrainian spiritual and cultural situation of the first half of XIX century.

Keywords: identity, center, periphery, empire, colony.

Проза українського російськомовного письменника-романтика О. Перовського, який творив під псевдонімом Антонія Погорельського, вже була предметом студій таких українських і зарубіжних літературознавців, як В. Бріо, Т. Деркач, З. Кирилюк, Т. Кітанінової, В. Мацапури, В. Подриги, М. Турьян та ін. Щоправда, прозові твори Антонія Погорельського як правило розглядалися в контексті російської літератури першої половини XIX ст. і лише останнім часом дослідники повертають цього українського письменника в контекст української російськомовної прози.

Досі залишаються малодослідженими колоніальний дискурс творів Антонія Погорельського, а також такі аспекти імагологічної проблематики його творів, як особливості відображення ідентичностей, автообразів та гетерообразів, дихотомії «центр-периферія», національних стереотипів тощо.

Перш ніж переходити до розгляду теми дослідження, слід зупинитися на уточненні певних термінів, якими будемо послуговуватися. Так, термін «провінція» ми, за російським дослідником М. Махліним, трактуємо не лише у географічному, а й у соціально-психологічному сенсах, як комплекс психологічних рис характеру, які впливають на спосіб мислення, поведінки та на цінності [11, 20]. Термін «периферія», як відомо, має деякі негативні конотації – тут він уживатиметься для позначення простору відмінного від простору столиці. Твори Антонія Погорельського слід розглянути також і з постколоніальної перспективи, що дасть змогу увиразнити ті вузлові моменти, які досі не знаходили відображення у літературно-критичних працях, або ж до яких торкалися принагідно.

До вічної контраверсійної проблеми належить питання літературної (само)ідентифікації українських російськомовних письменників першої половини XIX ст. Тут слід згадати В. Капніста, В. Наріжного, О. Сомова, Є. Гребінку, О. Перовського (А. Погорельського), І. Кульжинського, і, звісно ж, М. Гоголя (у цьому ж контексті, як це не дивно, можна згадати і Г. Квітку-Основ'яненка та Т. Шевченка, яким належить чимало російських прозових творів). Отримання освіти (академічної, а не домашньої), служіння імперській державній системі (у її цивільних чи військових вимірах) та вимушене послуговування російською мовою в літературній творчості спонукали багатьох критиків розглядати доробок цих письменників у контексті російської літератури – як щось відмінне від тогочасної україномовної літератури. До того ж, перспектива розглядати Україну як самодостатню державу (тоді – колонію імперії) з власними народом та, відповідно, мовними, культурними та історичними традиціями та особливостями, і зараз постійно береться під сумнів. Якщо йти за такою імперською логікою, то до головно російської та австрійської літератур слід зарахувати практично усіх українських письменників, які творили до 1917 р. Це питання вже намагаються, принаймні теоретично, вирішити сучасні літературознавці. Заслуговує уваги виражений погляд О. Глотова, який пропонує за ключові параметри визначення літературної приналежності того чи іншого письменника серед іншого і варіант включення в історію української літератури текстів через об'єктивні історичні обставини писаних російською мовою (до речі, список можна продовжити: німецькою, польською та ін.) [7, 30].

Цікаво, що до творення імперського погляду на колоніальну Україну певною мірою і долучалися ті письменники, які намагалися презентувати її в російській художній словесності. Намагання зобразити Малоросію та малоросіян у заземленому та інколи принизливому вигляді (як переферійну глушину на задвірках імперії) неумисно чи на догоду загальноприйнятим імперським стереотипам загалом було властиве для окремих

творів російськомовних письменників, деякі з яких були українцями (тоді – малоросіянами) за походженням і будували свої кар'єри в державних чи військових інституціях метрополії, зі зрозумілих причин пов'язуючи свій літературний поступ із «культурною північною столицею». Втім, як зауважує П. Голубенко, «...українці і в російській літературі зберігали свою національну духовно-культурну своєрідність, автономність і здобували славу як носії української культури, хоч і писали російською мовою» [8, 196].

Колоніальні форми репрезентації Малоросії спостерігаються у романі А. Погорельського «Монастирка», де відображено імперський погляд на Україну першої половини XIX ст., вірніше на її тогочасні адміністративно-територіальні утворення – Полтавську та Чернігівську губернії. Єдиний роман Антонія Погорельського «Монастирка» одразу після публікації першої його частини у 1830 р. здобувся на схвальні епітети критиків і пересічних читачів. Частина російських критиків дорікала автору за надмірне використання українців, але цей докір було майже знято після виходу у світ «Вечорів...» М. Гоголя [14, 640-645].

Оповідач, в розділі «Замість передмови» подає непривабливий образ Малоросії з її жаливою погодою, брудними трактирами та невпорядкованими станціями, де втомленому дорогою подорожуючому годі роздобути коней для своєї брички. Перший станційний наглядач («вусатий, товстий українець») виявляється флегматичним пройдисвітом, який уперто намагається отримати хабар за свої послуги. Не забуває наратор і висміяти псевдодворянство, яке постійно намагається акцентувати свою шляхетність. Зауважимо, що українське дворянство, зображене у романі, представлено комічно. Літературні портрети дворян такого типу «захоплювали читачів та критиків з метрополії, що сприймали ті комічні образи як запевнення в гомогенізованому культурному баченні та централізованій політичній ідеології» [16, 157].

Головна героїня роману, українська дівчина Галя, повертається в периферійну Україну після того, як отримала освіту в Смольному монастирі. Перше знайомство з нею розпочинається зі стислої інформації з листів, які оповідач випадково знаходить у трактирі. Освіта отримана у престижному Виховному товаристві благородних дівчат (офіційна назва Смольного монастиря) цілком змінює світогляд Галі. І хоча у творі автор лише частково висвітлює особливості системи виховання та освіти у Смольному монастирі, варто бодай стисло зупинитися на історичному фактажеві.

Виховне товариство благородних дівчат було першим у російській імперії державним закладом для виховання жінок-дворянок, який було засновано Катериною II у 1764 р. Фактично дівчата виховувалися у закладі інтернатного типу, керівництво якого гарантувало, що після завершення навчання вони нестимуть зерно справжньої просвіти у суспільство. Смольний монастир, який було побудовано спеціально для Виховного товариства, попри свою назву не передбачав схоластичного навчання на основі релігійних догматів. Вихованки постійно контактували з представниками вищих дворянських кіл, визначними культурними діячами, що мало значний вплив на формування засад їхнього світогляду, до того ж двічі на рік в інститут запрошували весь імперський двір.

Необхідно зауважити, що вихованки Смольного інституту дійсно отримували повну вищу освіту за тогочасними мірками: Галя повинна була вивчати Закон Божий, російську, німецьку та французьку мови та літератури, математичні та природничі науки, історію, риторичку, логіку, красне письмо, домоводство, а також займатися музикою, танцями, живописом. У Петербурзі інститутки відвідували музеї, Ермітаж, Академію мистецтв; їм організували бали, музичні вечори і балетні постановки [15, 319].

Монастирка Анюта (до навчання – Галя) у творі А. Погорельського суть апологет просвітництва у його російсько-імперському штибі. «Цивілізаційна місія» Галі беззаперечна – вона покликана виділятися своєю освіченістю на фоні своєї малограмотної української родини – і це їй безперечно вдається. Поза всяким сумнівом, вона цілком вписується у когорту тих образів вихованок російських виховно-освітніх закладів для жінок, які подарували українській і російській літературам письменники О. Бестужев-Марлінський («Испытание» (1830)), В. Даль («Бедовик» (1839)), Софія Закревська («Институтка» (1841)), І. Гончаров («Пепиньерка» (1840-ві рр.)), М. Гоголь («Мертвые души» (1842)) та ін. Ці образи позначені за спостереженням дослідників певними стереотипами: певна зовнішність (справжня інститутка повинна бути худорлявою з блідим кольором обличчя), особливі риси характеру (мрійливість, наївність, здатність швидко кимось/чимось захоплюватися), «дитяча» поведінка [1]. Інститутка повинна перш за все відмінно говорити по-французьки (фактично офіційна мова жіночих інститутів) та вміти танцювати модні танці, теж переважно французькі. Щоправда, у вихованок російських жіночих інститутів була і власна мова, своєрідний молодіжний жаргон, який нерідко висміювався письменниками. У творі першокласному знанню французької мови завдяки студіям у Смольному інституті протиставляється периферійна освіта, отримана в домашніх умовах. Так, доньки Дюндика Віра та Софія завдяки старанням невігласа Софронича опановують не французьку, а жахливу пародію на неї, такий собі «новояз», яким сестри активно послуговуються, будучи твердо переконаними, що говорять чистою і досконалою мовою. Розчарування, яке настало після вердикту знавця мови Блістовського, мало не вбило надію в провінціалок колись покорити Санкт-Петербург.

Російський дослідник «інститутської» теми в літературі А. Белоусов наголошує, що образ «інститутки» спершу був вільним від негативних конотацій: «Літератори звеличували новий тип російської світської жінки, хоча і вбачали у ньому зовсім різні чесноти: класицисти – серйозність і освіченість, сентименталісти – природність і безпосередність. Інститутка продовжувала грати роль ідеальної героїні і в романтичну епоху, яка

протиставила її світському суспільству (як взірець «високої простоти і дитячої відвертості»)» [2, 27]. Справді, такі чесноти, як серйозність, освіченість, природність і безпосередність поряд із твердістю характеру та прямою поєднано в образі-характері Галі, яка, незалежно від волі автора, змушена демонструвати не лише «новий тип російської жінки», а й новий тип української жінки.

У романі «Монастырка» Галя протиставляється своїм рідним, акцентується її інакшість та вищість порівняно з українцями. Зустріч з Іншим (по суті – з батьківщиною) справляє неприємне враження на вчорашню вихованку Смольного монастиря. Село її тітки представлено у невідгладженій світлі у порівнянні з російською столицею: «Я думала, что Барвеново хоть немножко похоже на Царское село или хоть на Каменный остров; а вместо того – поверишь ли? – таки нимало, нимало! Я увидела множество домиков низеньких, маленьких; вместо кровель на них кое-как набросана была почерневшая солома... Все без труб, Маша, а иные так перевисли на один бок, что страшно смотреть... Улицы узкие, кривые, грязные!» [12, 154-155]. Цікаво, що автор не порівнює одяг бідних українських селян-кріпаків з одягом російських панщан, яких могла бачити під час подорожі в Україну, а чомусь з одягом петербурзьких кучерів і торговців. Зрозуміло, що Галі не спадає на думку, що біднота побачених нею селян може бути пов'язана з її безбідним існуванням.

У творі Антонія Погорельського образ Петербурга міфологізується та набуває рис сакрального міста. В. Топоров вважав, що власне «особливий» Петербурзький текст започатковано творами О. Пушкіна та М. Гоголя. Таким чином, першим «петербурзьким» текстом є «Уединенный домик на Васильевском» О. Пушкіна 1829 року [13, 23]. Вочевидь, до текстів без «петербурзького ядра», але які долучилися до творення одного з аспектів великого міфу про Петербург – сакрального, – належить і твір Антонія Погорельського. Петербург у творі набуває рис довершеного і красивого міста – тут все досконале – від товарів модних магазинів та одягу кучерів до архітектури та садів: «Как полюбились Анюте веселые острова Невы! Как понравились ей роскошные сады Петергофа, Царского села и Павловска!» [12, 176-177].

Цікаво, що Петербург не однозначно у першій половині XIX ст. сприймався як «російське» місто: багато сучасників Антонія Погорельського бачили в ньому опозицію до російськості, таке собі закордонне місто, жителі якого жили заледве не в Західній Європі. Мемуарист А. Бенуа писав, що ця зневага з боку росіян до урбаністичної примхи Петра Першого розпочалася через перенесення столиці на береги Невы і що «ніщо не протидіяло цим почуттям – ані велична краса нового міста, ані помпезність його життя (помпезність, головним чином, завдяки двору) ані розквіт культури, - те, що саме в Петербурзі перебували найвеличніші російські художники слова, пензля і музики і черпали в ньому натхнення. «Справжній» російській людині все в Петербурзі було чужим, і він продовжував бачити в ньому чужоземця» [3, 176-177]. Як зауважують сучасні дослідники, тотальне «зросійщення» ментального простору північної столиці Російської імперії було тривалим процесом, який завершився аж на початку минулого століття [9, 209].

Не у привабливому світлі порівняно з Галею виглядають і її рідні тітка та двоюрідні сестри Праскута і Гапочка. Тітка абсолютно не відповідає образу російської барини, а її некрасиві та дебелі доньки вдягаються у старовинні фасони і навіть ніколи не чули про існування модних петербурзьких магазинів Дюваля чи Ремплера, постійно переймаючись господарством. Спроби привчити тітку до «мод» терплять невдачу: Анна Андріївна навіть слухати не хоче про відхід від прабатьківських традицій.

Найбільше неприємностей спричинює Галі нерозуміння рідної української мови: то вона переплутує барда (про якого колись читала у творах В. Жуковського) із «бардою» (відходами після виробництва вина), то з жахом для себе відкриває, що практично нічого не розуміє з того, що говорять до неї рідні. Цей факт згадано наратором побіжно, але він насправді чи не визначальний для розуміння характеру головної героїні, адже «сама мова дозволяє суб'єктам не лише вступати у комунікативні зв'язки один з одним, але й орієнтуватися у просторі та часі культури» [6, с. 43]. Отже, автор наголошує на тому, що Галя не бажає асимілюватися у призабуте культурне середовище, залишаючись чужою серед своїх.

Протиставлення Галі та її рідних романтичне – це традиційне протиставлення героя (тут – героїні) і натовпу. Галя не намагається замаскувати свою ідентичність – у неї вона позірна – це б йшло в розріз зі стереотипною відкритістю та щирістю інститутки. Натомість, українські дворяни, з якими їй доведеться стикнутися, оперують певними масками – особливо це стосується сімейства Дюндиків. У творі А. Погорельського спостерігається типова для української та російської літератур першої половини XIX ст. ідеологема – «...столичний погляд (у крайньому своєму прояві) трактує провінцію як темне захолустя, осередок відсталості й неучтва, а провінціалів – як людей простакуватих чи й навіть придуркуватих, тоді як сама столиця вважається джерелом освіти і прогресу» [4, с. 16].

Зрозуміло, що обранця серед малограмотних українських поміщиків для Анюти-Галечки не знайти, тому просто необхідно, щоб вона зустріла подібного собі вихованця «північної столиці». Таким є штаб-ротмістр Володимир Блістовський (за походженням – українець), який виховувався в Петербурзі у якогось аббе Ніколя, а тепер служить у гренадерському полку. Таким чином, молоді люди, які отримали «великоросійське» виховання, швидко знаходять спільну мову й закохуються одне в одного. Перед читачем фактично споріднені душі – серед персонажів, описаних у творі, вони вигідно вирізняються як довершеними вдачами, чеснотами, так і освіченістю.

Показному офіцерові Блістовському протиставляється родич Дюндиків – обмежений і пустоголовий український дворянин Прижков, який теж піддався насильницькому асимілятивному впливу в центрі Російської

імперії, який, щоправда, автор ніяк не коментує: «...он родом из малороссиян, но, будучи воспитан в Петербурге, переделал, по примеру многих других, малороссийское прозвание на русский манер, прибавляя в к настоящей фамилии своей, бывшей первоначально Прыжко» [12, 207]. Прижков – культурний покруч і невіглас, який цурається українців і навіть власної родини, намагаючись дотримуватися набутого образу «петербурзького франта» у провінційному товаристві.

Блістовський є кар'єристом того типу українського дворянства, яке прийшло на зміну своїм предкам – представникам старовинних козацьких родів, які після сумнозвісної заборони Запорозької Січі були змушені шукати собі посад у владних структурах Російської імперії. Так, батько Анюти, Трохим Орленко, стає на службу з волі свого батька, колишнього бунчукового товариша. Показовою є вірнопідданська настанова старого вояка своєму синові служити владі в особі імператриці Катерини Другої, яка ще вчора нищила козацьку вольницю: «...Служи царице-матушке нашей верою и правдою, как следует казаку» [12, 163].

Творячи ідентичність провінції, А. Погорельський намагається її «сконструювати», надаючи певних міфологічних сенсів художнім образам. Так, твір характеризуються особливим, «закритим» топосом української провінції/губернії/міста/містечка/села/хутора, який оприявнює свої особливості при появі у тексті опису нового просторового конструкту. У романі «Монастырка» немає українських пейзажів, які спричинилися до творення міфу про «благодатну» Малоросію у багатьох творах українських і російських письменників першої половини XIX ст.

У творі Антонія Погорельського українська провінція порівняно з культурним центром тодішньої Російської імперії – Санкт-Петербургом очікувано програє – але це й зрозуміло – «нерівний бій». Нерівні умови, в які поставлено українську провінцію та російську столицю викликали в українських читачів очікуване заперечення. Так, російський літературознавець А. Кіпрічников у своїх «Очерках по истории новой русской литературы» згадував про анонімні листи українських читачів до редакцій російських часописів, у яких ті нібито вбачали у романі наклеп на Малоросію та упереджені оцінки щодо тамтешнього дворянства [10, 116-117].

«У протиставленні «центру» й «периферії» криється клубок болючих проблем національної і культурної ідентичності людської особистості, гідного її самовідчуття в агресивному суспільному доквіллі. Одна з таких проблем – вимушена чи добровільна *культурна асиміляція*...» [5, 338]. У романі А. Погорельського вимушена культурна асиміляція героїв у навчальних закладах метрополії – столиці Російської імперії – докорінним чином змінює їхні світоглядні засади та культурні цінності й несе в собі реальну загрозу для культурної ідентичності українства, яка іманентно оприявнена в художній тканині твору.

Тут розглянуто лише окремих аспекти молододослідженого колоніального дискурсу творчості Антонія Погорельського. Зрозуміло, що лише повне дослідження вище окресленої проблематики прози письменника дасть цілісне уявлення про його творчість, яка є невіддільною від української романтичної прози першої половини XIX ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белоусов А. Ф. Институтки в русской литературе / А. Ф. Белоусов // Тьяняновский сборник: Четвертые Тьяняновские чтения / отв. ред. М.О. Чудакова. — Рига : Зинатне, 1990. — С. 77—100.
2. Белоусов А. Ф. Институтки / А. Ф. Белоусов // Институтки: воспоминания воспитанниц институтов благородных девиц / сост., подг. текста и коммент. Б. М. Боковой и Л. Г. Сахаровой, вступ. статья А. Ф. Белоусова. — Изд. 4-е. — М. : Новое литературное обозрение, 2008. — С. 3—32.
3. Бенуа А. Мои воспоминания в пяти книгах : [в 2-х томах] / Александр Бенуа. — М. : Наука, 1980. — [Т. 1] : Книги первая, вторая, третья. — 712 с. — (Серия «Литературные памятники»).
4. Борзенко О.І. Сентиментальна «провінція»: (Нова українська література на етапі становлення) / Олександр Іванович Борзенко. — Харків : Харків. націон. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2006. — 322 с.
5. Будний В. Порівняльне літературознавство : підручник / В. Будний, М. Ільницький. — К. : Києво-Могилянська академія, 2008. — 430 с.
6. Вендина Т. И. Язык как форма реализации культурной идентичности / Т. И. Вендина // Культура сквозь призму идентичности : [сб. ст.] / отв. ред. д. филол. н. Л. А. Сфронова, к. истор. н. Н. М. Филатова. — М. : Индрик, 2006. — С. 42—58.
7. Глотов О. Російська літератури України: методологія питання / Олександр Глотов // Теорія літератури. Компаративістика. Україністика : зб. наук. праць з нагоди 70-річчя професора Романа Гром'яка // Studia methodologica. — Вип. 19. — Тернопіль : Підручники і посібники, 2007. — С. 28—30.
8. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин / Петро Голубенко. — К. : Дніпро, 1993. — 447 с.
9. Горизонтов Л. Е. Внутренняя Россия на ментальных картах имперского пространства / Горизонтов Л. Е. // Культура и пространство. Славянский мир : [сб. ст.]. — М. : Логос, 2004. — С. 201—216.
10. Кирпичников А. И. Антоний Погорельский, эпизод с истории русского романтизма / Очерки по истории новой русской литературы / Кирпичников А. И. — 2-е изд., дополн. — М. : Книжное дело, 1903. — Т. 1. — С. 76—120.
11. Махлин М. Д. Парадокс времени: провинциальная ментальность в столицах / Махлин М. Д. // Провинциальная ментальность в прошлом и настоящем: тезисы докладов I конференции по исторической психологии российского сознания (4-7 июля 1994 г., Самара) / под ред. В. А. Шкуратова. — Самара : Самар. гос. ун-т, 1994. — С. 20—25.
12. Погорельский А. Монастырка // Двойник: избранные произведения / Антоний Погорельский. — К. : Дніпро, 1990. — С. 148—323.